

אברהם ישראל שריר

המזבחות שבנו האבות

למשמעות ישיבת ישראל בארצו

א. מבוא – שבעה מזבחות

ב. המזבח באלון מורה

ג. המזבח בין בית אל ובין העי

ד. המזבח באלוני ממרא אשר בחברון

ה. המזבח בהר המוריה

ו. המזבח שבנה יצחק בבאר שבע

ז. סיכום

א. מבוא – שבעה מזבחות

בחירתו של אברהם, ומכוחה בחירתם של בניו עד סוף כל הדורות, פותחת בציווי:

וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָם לֵךְ לְךָ מֵאֲרָצְךָ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָרָאךָ

(בראשית י"ב, א).

לא רק להיפרד מעברו מצווה אותו ה', כי אם ללכת אל ארץ יעודה לא נודעת, ארץ שעתיד ה' להראות לו רק לאחר שיצא לדרכו. אברהם מקיים את הצו, נודד ועובר בארץ, ונכנס אל ארצו היעודה. אולם, ה' לא מבשר לו כי הגיע אל מחוז חפצו עד אשר הוא מגיע אל מקום שכס, אל אלון מורה. רק אז נאמר: "וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזָרְעֶךָ אֲתָן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת" (שם ו), ודייק הספורנו (שם): "לא התעכב במקום ממנה עד שנראה אליו האל-יתברך כאשר יעדו באמרו 'הארץ אשר אראך'". בתגובה לגילוי המקום בונה אברהם מזבח: "וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' הַנִּרְאָה אֵלָיו" (שם). זה מעשהו הראשון עם כניסתו לארץ, וכבר לימדונו רבותינו (גור אריה למהר"ל על בראשית א', א, ועוד): "כי מן ההתחלה נמשך הכל". על כן, ראוי להעמיק ולהתחקות אחר משמעותו של מעשה זה.

מזבח זה שהקים אברהם באלון מורה, ראשון הוא לשלושה נוספים שיבנה: בין בית אל ובין העי,¹ אליו אף יחזור לאחר הירידה למצרים;² באלוני ממרא אשר בחברון,³ ובהר המוריה.⁴ עליהם יוסיף יצחק מזבח אחד בבאר שבע,⁵ ויעקב עוד שניים: בשכם ובבית אל.⁶ סך הכל, שבעה מזבחות בנו האבות.

מה פשר בניין מזבחות אלו? האם משמעות אחת ומטרה אחת להם, או שמא לכל מזבח משמעות משלו ומטרה משלו? ואם כאפשרות האחרונה, מדוע מתבטאות המטרות השונות באותו אופן, בבניינו של מזבח? רגילים אנו שמטרתו של מזבח היא הקרבת קרבנות, כפי שמצאנו בנח.⁷ אולם, למעט מזבח העקדה, אין בתורה כל זכר לכך שהוקרבו קרבנות על המזבחות שבנו האבות. כך הבין גם רש"י בפירושו לפרשת בלעם.⁸ מהי אפוא מטרתם?

רש"י, בעקבות המדרש,⁹ מבאר כי לכל אחד ממזבחותיו של אברהם היה תפקיד שונה: הראשון, באלון מורה, נבנה "על בשורת הזרע"¹⁰ ועל בשורת ארץ ישראל – כנראה לשם הודיה. השני, בין בית אל ובין העי, לפי ש"נתנבא שעתידין בניו להיכשל שם על עוון עכן והתפלל שם עליהם". הביטוי "ויקרא בשם ה'" שנאמר במזבח זה (ולא ביתר מזבחותיו של אברהם) משמעו אפוא תפילה (וכן תרגם אונקלוס). ברם, כבר במדרש הנזכר מובאת הבנה אחרת: "מלמד שהקריא שמו של הקב"ה בפי כל בריה" (וכן הבינו הרמב"ן ועוד). את תפקידו של המזבח השלישי שבנה אברהם, באלוני ממרא אשר בחברון, אין רש"י מבאר, אולם במדרש מובא כי נבנה "על קניינה

1 בראשית י"ב, ח.

2 שם י"ג, ג-ד.

3 שם, יח.

4 שם כ"ב, ט.

5 שם כ"ו, כה.

6 שם ל"ג, כ; ל"ה, ז.

7 שם ח', כ.

8 במדבר כ"ג, ד: "את שבעת המזבחות ערכת' - אבותיהם של אלו בנו לפניך שבעה מזבחות, ואני (בלעם) ערכת' כנגד כולן... 'ואעל פר ואיל במזבח' – ואברהם לא העלה אלא איל אחד", הוא האיל שבעקדה.

אמנם, הרמב"ן כתב בפשיטות על המזבח באלון מורה ("ב, ז): "זבח לו זבח תודה", ובדומה לו גם פרשנים אחרים, אולם אין לכך כל רמז בפסוקים.

9 בראשית רבה ל"ט טז.

10 תוספת של רש"י שאיננה במדרש שלפנינו.

[של ארץ ישראל]. למגוון מטרות שימשו אפוא המזבחות: להודיה, לתפילה ולקריאה בשם ה'. אולם מדוע לכלל המגוון הזה משמש רק אמצעי אחד – מזבח?

מזבח נוסף מצאנו שלא מסופר עליו ששימש להקרבת קרבנות, וביכולתו לבאר שאלה זו. הוא הראשון שעליו מסופר לאחר המזבחות שבנו האבות - המזבח שבנה משה לאחר הניצחון על עמלק: "וַיִּבֶן מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ ה' נֹסִי" (שמות י"ז, טו). וביאר רש"י (שם): "הקב"ה עשה לנו כאן נס גדול... המזכיר שמו של המזבח זוכר את הנס שעשה המקום"¹¹.

באופן דומה, גם לגבי המזבח שבנו שניים וחצי השבטים בימי יהושע מפורש שנעשה שלא לשם הקרבת קרבנות: "וַנֹּאמֶר נַעֲשֶׂה נָא לָנוּ לְבָנוֹת אֶת הַמִּזְבֵּחַ לֹא לְעוֹלָה וְלֹא לְזֶבַח, כִּי עַד הוּא בְּיָמֵינוּ וּבְיָמֵיכֶם וּבֵין דְּרוֹתֵינוּ אֶחָרֵינוּ... " (יהושע כ"ב, כו-כז). מטרתם של מזבחות אלו הייתה אם כן לשם עדות וזיכרון, ולא לשם הקרבת קרבנות.

כך גם נכון כנראה להבין את משמעות בניין המזבחות על ידי האבות. המזבחות נבנו כעדות למאורעות בעלי משמעות מיוחדת, לציון הבטחה שקיבלו, או לזיכרון של מחויבות שרצו להנחיל לסביבתם ולדורות אחריהם. לפעמים היה מקום המזבח גם מקום של הודיה, של תפילה או של קריאה בשם ה', אולם נראה כי עצם הצבת המזבח הייתה לשם עדות וזיכרון. כלשון רבנו יונה:

"והנה ד' מזבחות בנה אברהם אבינו בד' מקומות, ובכל אחד מהם היה לבניו התחלת ענין גדול ומעלה גדולה"¹².

אופן ציון העדות, על ידי מבנה המקובע לקרקע, מלמד על חשיבותו העקרונית של המקום שבו הוקם בתוכן מושא העדות, למרות שעדות חיה יותר הייתה יכולה להיות לאבות בדבר המיטלטל אתם (דוגמת התפילין לדורות, או המזבח הנייד שבמשכן).

ואם כל מעשי האבות נכתבו כסימן לבנים,¹³ הרי משנה תוקף יש לבניין המזבחות, שכל תכליתם עדות וזיכרון.¹⁴ הם נועדו כנראה להעיד על אירועים ותכנים

11 וכן ברש"י על מזבח יעקב בשכם (בראשית ל"ג, כ), וכן ברד"ק שם: "לזכרון הנס". ושלא כאונקלוס שפירש בשני המקומות שנעשה המזבח לעבודה.

12 **דרשות ופירושי רבנו יונה גירונדי על התורה**, ירושלים תש"מ, עמ' ל"א. ההפניות בהמשך המאמר מכוונות למהדורה זו.

13 רמב"ן בראשית י"ב, ו על פי תנחומא לך לך ט'.

בעלי משמעות לדורות, ועל ידי כך לעצב את דמותה של האומה, ובמיוחד בזיקתה אל אדמתה. "צא וכבוש הדרך לפני בניך".¹⁵

ברם, מה רצו האבות להנחיל בבניין המזבחות? סתומים לכאורה הדברים, ואף אם השפעתם הסגולית הנסתרת הוטמעה בנו במהלך הדורות, שומה עלינו לנסות ולגלותם, לבאר תוכנם על ידי עיון בכפלי התורה וברמזיה.

ב. המזבח באלון מורה

אברהם

פסוק אחד מתאר את בניין המזבח באלון מורה:

וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזַרְעֲךָ אֲתָן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת וַיֵּיכַן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' הַנְּקָאָה אֵלָיו

(בראשית י"ב, ז).

אברהם בונה את המזבח בעקבות גילוי השכינה, שלב חדש בתהליך דבקותו בא-להים. הציווי "לך לך... אל הארץ אשר אראך", שנאמר לו עוד בחרן או באור כשדים,¹⁶ לא בנבואה היה, כי אם בחלום הלילה או ברוח הקודש.¹⁷ עתה נראה ה' אליו, והראה לו כי אכן הגיע אל מחוז חפצו, אל "הארץ אשר אראך". בד בבד, לראשונה מבטיח לו ה' כאן כי הארץ מיועדת לזרעו. על שלושה חידושים אלו בונה אברהם את המזבח (רש"י שצוטט לעיל).

זרע אנשים וארץ למושבים הם שני המרכיבים הראשוניים החיוניים לבניינו של עם, וזה כנראה עומק משמעותה של הבטחת ה' באלון מורה. אופן ההבטחה, בהתגלות ה', מלמד לכאורה גם על ייחודו של העם שכרגע נזרע זרעו – עם שייחודו יהיה בנבואה שבה יזכה,¹⁸ עם ה'. תחילת מימוש בחירתו של ישראל כעם היא אפוא באלון מורה מקום שכס, בהבטחה לאביו הראשון כי זרעו יהיה לעם ה'. כעדות להבטחה זו מקים שם אברהם מזבח.

14 וראה סוטה לד ע"א בעניין האבנים שהקים יהושע.

15 רבנו יונה על פי בבא בתרא ק ע"א.

16 ראה רש"י ורמב"ן על אתר.

17 רמב"ן י"ב, ז ד"ה וטעם, אברבנאל י"ב, ה.

18 ריה"ל, כוזרי א', קט ועוד.

יעקב ובניו

אכן, סקירת תולדות המקום מלמדת עד כמה מרכזי היה מקום שכם בגיבושו של ישראל כעם. בפעם הבאה מוזכרת שכם עת חזר יעקב עם נשותיו ובניו מחרן. לא אל בית אל הוא חוזר, כמצופה, אלא מתעכב בשכם. לאחר שניצל מעשו, ולאחר שקנה חלקת שדה במקום, מציב יעקב מזבח:

וַיָּבֵא יַעֲקֹב שְׁלֹם עִיר שָׁכֶם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנַעַן כְּבָאוּ מִפְּדֹן אָרֶם וַיַּחֲזֵן אֶת פְּנֵי הָעִיר. וַיִּקַּן אֶת חֲלֶקֶת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלוּ מִיַּד בְּנֵי חָמוֹר אָבִי שָׁכֶם בְּמֵאָה קִישִׁיטָה. וַיִּצָּב שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לוֹ אֶל-אֶלֶּהִי יִשְׂרָאֵל
(שם ל"ג, יח-כ).

זו הפעם הראשונה, והיחידה במעשי האבות, שבה נקרא שם על מזבח (בהר המוריה ובבית אל נתנו האבות שם למקום ולא למזבח), וודאי מלמד הוא על משמעותו. המפרשים על אתר דייקו בשם "א-להים" (מלשון תקיפות), שעניינו הודיה של יעקב על הצלתו מיד לבן ומיד עשו. אולם, למושג "א-להים" יש גם משמעות נוספת. לא רק מעשה הא-להים למען האדם, כי אם מעשה האדם כלפי הא-להים, וקבלת הנהגתו. כך ביאר המהר"ל כאן בפירושו גור אריה: "שהקב"ה הוא א-לוה שלו, שהצילו מפני שהוא עובד לו" (וכן ביאר ראב"ע). באופן מפורש ייאמרו הדברים בעת הגאולה ממצרים, עת יעלו בני בניו של יעקב מגלותם הם: "ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לא-להים" (שמות ו', ז).

ברם, לא בשם א-להות סתמי נקרא המזבח, כי אם "א-להי ישראל". "ישראל" הוא השם שהוענק ליעקב על ידי המלאך שנאבק עמו בפנואל, אף אם עדיין לא על ידי ה', אולם זה גם שמו של העם שעתיד לצאת מחלציו. גם הצירוף "א-להי ישראל" יופיע בפעם הבאה רק בגאולת ישראל ממצרים (שמות ה', א), ומשמעותו א-להי עם ישראל, כפי שביאר ראב"ע בפירושו הארוך שם. בשכם מקבלת משפחת יעקב סממנים של עם.

בשכם גם באים סממנים אלו לידי ביטוי. ביטוייה הבסיסי והראשוני של היות עם הוא בערבות ההדדית שבין בניו, בתודעה כי כלפי עמים אחרים מתאחדים הם למעין גוף אורגני אחד, שכל פגיעה באבר אחד מתוכו מכאיבה לגוף כולו. זאת בדיוק התכונה שבאה לידי ביטוי כה עז ובולט במעשה המסופר מיד לאחר בניין המזבח:

וַתֵּצֵא דִינָה בַת לֵאָה אֲשֶׁר יָלְדָה לְיַעֲקֹב לְרֵאוֹת בְּכָנֹת הָאֶרֶץ... וּבְנֵי יַעֲקֹב בָּאוּ מִן הַשָּׂדֶה כְּשִׁמְעֵם וַיַּתְּעֲצְבוּ הָאֲנָשִׁים וַיַּחֲזִירוּ לָהֶם מָאָד כִּי נָבְלָה עָשָׂה בְּיִשְׂרָאֵל...
(בראשית ל"ד, א-ז).

והוסיף **רד"ק** (שם) ודייק בשם שנקראו בו כאן בני יעקב, "ישראל", שמו הקיבוצי של העם: "בכל זרע ישראל יהיה פגם זאת הנבלה שעשה". על כן, בני יעקב יוצאים למלחמה, מעשה שבהגדרתו איננו עניין לבודדים, אלא לעם כנגד עם אחר.¹⁹ את הצדקתם למלחמה מוצאים האחים באחוה: "הכזונה יעשה את אחותנו" (שם, לא).

בשכם הקים אם כן יעקב מזבח לעדות על זיקתה של משפחתו, כעם "ישראל" שבדרך, לא-להיה; ובשכם באה לידי ביטוי תכונתו הראשונית של כל עם באשר הוא – הערבות ההדדית שבין בניו.

אמנם, גם פן הפוך מצאנו בשכם. לימים, הולכים אחיו של יוסף לרעות את צאן אביהם בשכם,²⁰ ויוסף העובר בה בחיפושיו אחריהם נמכר על ידם לעבד. מכירה זו איימה לפרק את גרעינו המייסד של העם, והחלה את גלות מצרים, בה הפסיק ישראל לחיות כמשפחת-עם עצמאית. אנו נדרשים לכפר על מעשה זה בכל דורותינו,²¹ ותקנתו מובטחת רק באחרית הימים.²² דווקא בשכם ניצתה מלחמת האחים בימי אבימלך,²³ ושם גם התפלגה הממלכה בימי ירבעם, מצאצאיו של יוסף.²⁴ שכם היא, אם כן, לא רק מקום של הבטחה על העם העתיד לקום מזרע אברהם ושל ביטוי לערבות ההדדית שבין בניו, אלא גם מקום מזומן לפורענות²⁵ של פילוג ושל שנאת אחים, המאיימים על עצם קיומו של ישראל כעם על אדמתו. ממנו התאחדותם של ישראל לעם, וממנו חלילה פירודם.

19 גור אריה על פסוק ו"ג: "אך קשה, אם שכם חטא כל העיר מה חטאו להרגם... משום דלא דמי שני אומות כגון בני ישראל וכנעניים שהם שני אומות, כדכתיב 'והיינו לעם אחד', ומתחילה לא נחשבו לעם אחד. ולפיכך הותר לחום כדין אומה שבאה ללחום על אומה אחרת שהתירה התורה". ראה גם בגור אריה על בראשית ל"ח, ב, וכן בעמוד הימיני סי' טז פרק ב.

20 בראשית ל"ז, יב.

21 כל קרבנות השעירים לאורך הדורות הן חלק מכפרה עליו (מורה נבוכים ג' מו, על פי מדרש אגדה לויקרא ז' טז: "אבל החכמים ז"ל שמו טעם היות כפרת ציבור לעולם בשעירים, בעבור שחטא עדת ישראל כולה היה בשעיר, רמז למכירת יוסף הצדיק, שנאמר בעניינו 'וישחטו שעיר עזים'"), ואף לעשרת הרוגי מלכות נטפלו בגינו (אוצר מדרשים, י"ד אייזנשטיין, ניו יורק תשט"ז, עמ' 439).

22 יחזקאל ל"ז, יט.

23 שופטים ט'.

24 מ"א י"ב.

25 סנהדרין קב ע"א.

הברית בהר גריזים והר עיבל

על כן מובן מדוע דווקא מקום זה נבחר למעשיהם הראשונים של ישראל עם חזרתם מגלות מצרים: בניין המזבח הראשון בארצם, העתקת התורה על אבנים וכריתת הברית עם ה'.²⁶ באים הם למקום הזה בעקבות אבותיהם: בעקבות אברהם שזכה לראשונה במקום זה להתגלות ה', בה הובטח לו על העם שיצא מחלציו ועל הארץ שתינתן לו; בעקבות יעקב ובניו שנלחמו כאן כגרעינו של עם, ובעקבות מכירתו של יוסף שאימה לפורר את העם עוד בהתהוותו. במעשיהם יש משום השלמה לכל אלה: יש בהם הודיה על קיום ההבטחה לאברהם – באים הם כעם, הבא לירש את ארצו שלו ולהודיע בפני העמים כי לא ליסטים הוא;²⁷ יש בהם עדות והודיה על התגלות ה' במתן תורה (מימוש ייחוד העם בנבואה, שעליה נרמז לראשונה כאן); יש בהם משום הודיה על גאולתם מגלותם כיעקב, ויש בהם משום קבלה לעתיד, עם הכניסה לארץ, לתקן את חטא מכירת יוסף ולחיות כעם מלוכד העובד את א-להיו: "משקיבלו עליהם את השבועה בהר גריזים והר עיבל, ונעשו ערבים זה לזה" (רש"י דברים כ"ט כח, על פי סנהדרין מ"ג ע"ב).²⁸

גם זמנה של הברית מלמד על המחויבות לחיות כעם ה' בנפרד מן הגויים בארץ משלו. הברית נכרתה ביום שבו עברו את הירדן,²⁹ בעשרה בניסן. זה היום שבו – ארבעים שנה קודם לכן – הפרידו ישראל את עצמם מן המצרים, "גוי מקרב גוי", עת לקחו את אלילם של מצרים לקרבן הפסח.

חלק מן המפרשים³⁰ הבינו את מעמד הברית בשכם כמעמד מחודש של קבלת התורה. ופלא, לשם מה נדרשה קבלה נוספת לאחר המעמד בסיני ולאחר זה שבערבות מואב? בביאור הדברים נראה שרק עם הכניסה לארץ נקראו ישראל עם ה' באופן מלא. על כן, רק אז נתחייבו במצוות באופן מלא, ולפיכך חייבים היו לקבל את התורה

26 דברים י"א, כט-לא, יהושע ח'.

27 **אזנים לתורה** דברים כ"ז, ב.

28 וראה מאמרו המקיף והמפורט של הרב איתן שנדורפי 'הברכה והקללה בהר גריזים והר עיבל', **ניצני ארץ** י"ז, הוצאת ישיבת מרכז הרב, תשס"ז, שממנו נלקחו לא מעט מהמקורות שציטטנו. יפה חידש הרב שנדורפי שם, שחלוקת השבטים בין הר עיבל להר גריזים הייתה בהתאם לחלקם במכירת יוסף. תודתי לו על הערותיו המחכימות לטיוטה לדברים אלו, הערות ששוקעו במוגמר.

29 סדר עולם רבה י"א.

30 רש"י דברים כ"ז, כו וברכות מ"ח ע"ב, ועוד.

מחדש. כפי שביאר המהר"ל, בהסבירו את הזיקה בין איסור ההלוואה בריבית לישראל לארץ ישראל:³¹

ישראל הם עם אחד, ובשביל כך יש להם א-ל אחד. ובשביל כך ציוה שיהיה מלווה זה לזה... כאשר נכנסו ישראל לארץ היו עם אחד לגמרי... ועל ידי ארץ ישראל הם עם אחד לגמרי... כי יש להם א-ל אחד... (נתיב הצדקה ו').

ובעקבותיו מרן הרב קוק זצ"ל:

הנשמה הכללית של כנסת ישראל אינה שורה באיש הפרטי כי אם בארץ ישראל

(אורות ישראל ד' יח).³²

הוויית "כאיש אחד בלב אחד" (רש"י לשמות י"ט, ב על פי המכילתא יתרו א), שאפיינה את מתן התורה בסיני, חזרה והתממשה בשכם וביתר שאת.³³ על כן, ברור מדוע דווקא בשכם נכרכו יחדיו קבלתה המחודשת של התורה, הברית על הארץ וקבלת הערבות ההדדית.³⁴

לאור הבנה זו של הברית בשכם, מובנת סמיכותה למפלה בעי, בה נפלו כשלושים ושישה מישראל מחמת מעלו של עכן בחרם יריחו.³⁵ אי העמידה בציווי ה' גרמה לעונש, שמכוח הערבות הוטל על הכלל ולא על החוטא.

כך נדרש במכילתא דרשב"י על הפסוק "וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי מִמְלַכֶּת כְּהִנִּים וְגוֹי קְדוֹשׁ" (שמות י"ט, ו):

"וגווי", מלמד שהן כגוף אחד ונפש אחת. וכן הוא אומר: "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" (שמו"ב ז', כג). חטא אחד מהן כולן נענשין, שנאמר (יהושע כ"ב, כ): "הלא עכן בן זרח מעל מעל בחרם ועל כל ישראל היה קצף, והוא איש אחד לא גוע בעונו".

31 ויקרא כ"ה, לז-לח: "אַתְּ כִּסְפֶּךָ לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנֶשֶׁךְ וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֶכְלָךְ. אֲנִי ה' אֱלֹהֶיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לָתֵת לָכֶם אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן לְהִיּוֹת לָכֶם לְאֱלֹהִים".

32 וראה שם על הנדרש על מנת לגלות נשמה כללית זו.

33 המקור לחיוב שלמי שמחה ברגל הוא בציווי על השמחה באכילת הקרבנות במזבח בהר עיבל (רמב"ם חגיגה פ"א ה"א), אולי משום שכבמעמד בהר עיבל, גם ברגל נקראו כל ישראל חברים (ירושלמי חגיגה פ"ג ה"ו ובבלי כ"ו ע"א).

34 על כן, גם קבורתו של יוסף היא בשכם (יהושע כ"ד לב, רש"י בראשית מ"ח כב); וביארה הגמרא (סוטה יג ע"ב): "משכם גנבוהו ולשכם נחזיר אבידתו".

35 יהושע ז'.

לקה אחד מהן כולן מרגישים, וכן הוא אומר (ירמיהו נ', יז): "שה פזורה ישראל", מה רחל זו לקה אחד מאבריה כולן מרגישים, כך ישראל לקה אחד מהן כולן מרגישים.

סגולתו של מקום

מדוע נבחרה שכם עוד בימי אברהם להבטחה כי זרעו יהיה עם ה' בארץ זו, ועל כן גם לכריתת הברית של ישראל כעם על ארצו? אולי משום שהיא שוכנת במרכז הארץ;³⁶ אולי בשל מבנהו הגיאוגרפי של המקום, כמו גם סגולותיו האקוסטיות המיוחדות, שאפשרו לכל העם לראות זה את זה ואת ארון העדות בתווך עת עמדו בשיפולי ההרים, ולשמוע את דברי הכוהנים בהיכנסם בברית הערבות והזכייה בארץ; אולי בשל שני ההרים הקוטביים באופיים הנמצאים במקום הזה, כביטוי לברכה ולקללה,³⁷ ואולי כדברי הספורנו (דברים י"א כו): "'ראה', הביטה וראה שלא יהיה ענייך על אופן בינוני, כמו שהוא בשאר האומות..." – לא רק הברכה והקללה, אלא גם תכונותיהם הקיצוניות של ישראל כעם יבואו לידי ביטוי במקום הזה.³⁸

גם המהר"ל (**גור אריה** י"ב ו) נדרש לשאלה מדוע הראה ה' לאברהם דווקא מקום זה בארץ:

וא"ת למה הראה לו מקום הר גריזים והר עיבל יותר משאר מקומות? אם בשביל קבלת התורה, די הוא כשיאמר לו הדברים בעל פה ולמה הוצרך להראות לו.

אלא נראה, שהראה לאברהם מעלת הארץ שבא לשם, שיש מקומות בארץ ישראל קשורים במעלה העליונה הן לברכה והן לקללה. והראה לו הר גריזים והר עיבל, ששם קבלו התורה על ידי ברכה וקללה, ואיך אלו המקומות קשורים בכח הא-להים למעלה.

ובלאו הכי נמי לא קשה, כי המקום גורם, שכיון שבא למקום שיהיה לעתיד כל אלו הדברים הגדולים באה עליו הנבואה מכל אלו הדברים.

לכל מקום סגולה משלו. סגולתו של מקום הר גריזים והר עיבל היא בהשפעתו על ישראל כעם – ביכולת להפוך את ישראל ל"עם אחד לגמרי", שיזכה בארץ הנבחרת כעם ה', אם רק ישכיל; או ביכולת לגרום חלילה לפירוקו, על כל השלכותיו, אם לאו.

36 שכם היא עיר המקלט המרכזית מבין שלוש הערים שהוקדשו (בין קדש בצפון וחברון בדרום; יהושע כ', ז), שלגביהן נאמר "ושלשת את גבול ארצך" (דברים י"ט, ג).

37 **רש"י הירש** על דברים י"א, כט.

38 "אומה זו משולה לעפר ומשולה לכוכבים. כשהן יורדין – יורדין עד עפר, וכשהן עולין – עולין עד לכוכבים" (מגילה טז ע"א).

דו-האנפין של המקום, איחוד ופילוג, אף נרמז בשמו. "שכם" הוא חלק, כלשון ברכת יעקב ליוסף "וְאֲנִי נִתְתִּי לְךָ שָׂכָם אֶחָד עַל אֶחָיִךְ" (בראשית מ"ח, כב, ואונקלוס שם); אולם "שכם אחד" הוא גם ביטוי לאחדות: "כִּי אַז אֶהְפֹּךְ אֶל עַמִּים שְׂפָה בְרוּרָה לְקֹרֵא כָּלֶם בְּשֵׁם ה' לְעַבְדוֹ שָׂכָם אֶחָד" (צפניה ג', ט).³⁹

ג. המזבח בין בית אל ובין העי

אברהם

אברהם אינו נשאר על יד המזבח באלון מורה, ומיד בפסוק העוקב מסופר:

וַיֵּצֵאק מִשֵּׁם הַהָרָה מִקְדָּם לְבֵית אֵל וַיֵּט אֶהְלֵה בֵּית אֵל מִיָּם וְהָעֵי מִקְדָּם וַיִּכֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה' (בראשית י"ב, ח).

"ויעתק" הינה מילה נדירה. רק פעם נוספת מופיע פועל זה בחומש – לקראת בנייתו של מזבח על ידי יצחק.⁴⁰ לשון זו יכולה ללמד על קושי רב בהינתקות ממקום.⁴¹ קשה היה לאברהם להינתק ממקום המזבח באלון מורה, המקום שבו התגלה ה' אליו והבטיח לו על העם ועל הארץ. לא מסופר בפסוקים מדוע בכל זאת עזב אברהם את המקום. שמא הכיר כי כאן לא יתקיים בו "ואברכך ואגדלה שמך...", או שמא הרגיש כי אם אמנם יקר לו מקום גילוי שכינה, הרי לא זה המקום שבו יקיים את ייעודו בארץ, את העשייה הנדרשת ממנו. כך או כך, נמשך הוא אל מקום אחר, בין המקום שייקרא לעתיד בית אל ובין העי (ואולי גם מקום זה קרוי על שם העתיד), כדי להקים שם מזבח אחר ולקרוא בשם ה'.

הפסוק מדגיש כי אברהם מקים מזבח וקורא בשם ה' במקום שבו נטה את אוהלו (שאותו העתיק מאלון מורה, רש"י). ומבאר המדרש (בראשית רבה ל"ט, טז): "מלמד שהקריא שמו של הקב"ה בפי כל בריה". הדגשת אוהלו של אברהם בפסוק בסמיכות לקריאה בשם ה' מכוונת אולי למשמעות דומה למה שמצאנו מאוחר יותר (בראשית כ"א, לג): "וַיֵּטַע אֶשֶׁל בְּבֵאֵר שְׁבַע וַיִּקְרָא שָׁם בְּשֵׁם ה' אֵל עוֹלָם", וביאר רש"י:⁴² "על ידי אותו אשל נקרא שמו של הקב"ה א-לוה לכל העולם. לאחר שאוכלים ושותים אומר להם: ברכו למי שאכלתם משלו. סבורים אתם שמשלי אכלתם, משל מי שאמר והיה

39 ראה בפרק על שכם בספרו של הרב ישראל רוזן, **אתרי סגולה**, אלון שבות תשס"ה.

40 בראשית כ"ו כב.

41 ראה איוב י"ח, ד: "וַיֵּצֵאק צוֹר מִמִּקְמוֹ".

42 על פי סוטה י ע"א.

העולם אכלתם". ובלשון רבנו יונה (שם): "ושם התחילו לעבוד את השם, כמו שאמר אברהם במקום הזה, ויקרא שם אברם בשם ה', שזו הייתה כוונת ביאתו בארץ".

רש"י (י"ב, ח) מבאר את קריאת אברהם בשם ה' (על פי המדרש האמור בבראשית רבה, ועוד): "נתנבא שעתידין בניו להיכשל שם על עוון עכן והתפלל שם עליהם". על דבריו אלה הרחיב המהר"ל בגור אריה:

ומה שנתנבא דבר זה יותר ממה שהתנבא על שאר צרות שהגיעו לישראל, מבואר למעלה, כי המקום גורם. אי נמי, מפני שהקב"ה אמר: "לזרעך אתן את הארץ", והראה לו באיזה אופן ירשו אותה, אם בחזקה או בכוח ה', או יהרגו קצת במלחמה. והראה לו הקב"ה חטא עכן, שלא ייפול מהם איש זולת ע"י עכן ולפיכך התפלל עליהם.

"והעי הוא המקום הראשון אשר כבשו ישראל לעצמן" (רבנו יונה שם). המזבח בין בית אל ובין העי מלמד אפוא על אופן ירושת הארץ, ועל הסיוע הא-להי בכיבושה. על עונש כמו גם על שכר. כאן בדיוק, "בין בית אל ובין העי", הניח יהושע את האורב במלחמת העי השנייה,⁴³ כדוגמא ראשונה לאופן שבו תיכבש הארץ, ביטוי לאופן ההשגחה וההנהגה המיוחד לארץ ישראל - הנהגה שאיננה ניסית גלויה, ככביבוש יריחו (וכפי שחיו ישראל על המן במדבר), אלא סיוע רב גם אם נסתר לפעולותיו ולהשתדלותו של האדם. יש לשים אורב ויש לנקוט את כל תכסיסי המלחמה, וה' עוזר ממעל.⁴⁴ והוסיף **האברבנאל** (ל"ה, א): "ויקרא בשם ה'", שקרא ופרסם לכל בני אדם שמקום השגחת השם והשפעתו הוא בית אל".

ברם, ההכרה בכוח הנסתר שמאחרי התופעות הטבעיות עומדת גם ביסודה של ההבנה הראשונה שבמדרש למעשה אברהם: "סבורים אתם שמשלי אכלתם, משל מי שאמר והיה העולם אכלתם". כך, שני ההסברים שבפי המדרש ל"ויקרא בשם ה'" מלמדים על סיבתם המשותפת.

בניסוח נוסף מצאנו רעיון זה בדברי חז"ל:

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: מיום שברא הקדוש ברוך הוא את העולם לא היה אדם שקראו להקדוש ברוך הוא אדון, עד שבא אברהם וקראו אדון (ברכות ז ע"ב).

ובאגדת בראשית (נ"ו, א) נוסף:

43 יהושע ח'.

44 כך גם במלחמת יונתן בפלשתים (שמ"א י"ד), שהייתה אף היא בקרבת מקום.

ואם תאמר, מפני שהיה עבדו קראו אדון, לאו, אף אחרים כך היו קוראין אותו, שנאמר שמענו אדני וגו' (בראשית כ"ג, ו), שהוא עשה להקב"ה אדון על כל בריותיו.

"אדון" משמעו שהכל שלו; "אדון" משמעו גם שיכול הוא לצוות, שיש לשמוע למצוותו,⁴⁵ ושיש בידו להיטיב או להעניש. זה אפוא לימודו של המזבח שבין בית אל ובין העי.

מבית אל יורד אברהם מצרימה, ובחזרתו הוא מגיע שנית אל מקום המזבח בין בית אל ובין העי, במקום שהיה נטוי אוהלו בתחילה, ושב וקורא שם בשם ה':

וַיֵּלֶךְ לְמַסְעָיו מִנֶּגֶב וַעַד בֵּית אֵל עַד הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הָיָה שָׁם אֶהְלֶה בְּתַחֲלָה בֵּין בֵּית אֵל וּבֵין הָעֵי, אֵל מָקוֹם הַמְּזֻבָּח אֲשֶׁר עָשָׂה שָׁם בְּרֵאשִׁיטָה וַיִּקְרָא שָׁם אֲבָרָם בְּשֵׁם ה' (בראשית י"ג, ג-ד).

הפסוק שב ומדגיש את המקום: "היה שם אהלה", "אשר עשה שם", "ויקרא שם", כי זו סגולתו – לעשות את הקב"ה אדון על בריותיו.

שם גם נפרד אברהם מלוט: "וַיְהִי רִיב בֵּין רַעֲי מִקְנֵה אֲבָרָם וּבֵין רַעֲי מִקְנֵה לוֹט" (שם ז), ומבאר רש"י⁴⁶ כי מריבתם ניצתה על ידי רועי אברהם, שלא יכלו להשלים עם הגזל שנהגו בו רועי לוט, שהיו רועים בהמתם בשדות אחרים. בין בית אל לבין העי מלמד אברהם כי הכול "משל מי שאמר והיה העולם", ועל כן כל עוד לא ניתנה לו הארץ אין לקחתה בכוח. ברור אפוא מדוע כעסם של רועי אברהם ניצת דווקא כאן ליד בית אל.

יעקב

כבאברהם, גם ביעקב מצאנו שמבית אל הוא יוצא מן הארץ לחרן.⁴⁷ בבית אל מעניק יעקב לקריאתו של אברהם ש"הקב"ה אדון על כל בריותיו" ביטוי חדש: "וְכָל אֲשֶׁר תִּתֶּן לִי עֲשׂוֹר אֶעֱשֶׂרְנּוּ לָךְ" (בראשית כ"ח, כב). מעשר כהודאה, כהכרה באדנות, וכהודיה על כל הטוב שיוענק לו.⁴⁸ תשלום הנדר לא פורש בפסוקים. המדרש⁴⁹ למד שמבניו הפריש

45 עיין עין א"ה ברכות שם.

46 על פי בראשית רבה מ"א ה.

47 בראשית כ"ח.

48 ומצאנו שמעשר ניתן לשם ברכה (מלאכי ג', י): "הַבִּיאוּ אֶת כָּל הַמַּעֲשֵׂר אֶל בֵּית הָאוֹצָר וַיְהִי טָרֶף בְּבֵיתִי וּבְחֲנוּנַי נָא בְּזֹאת אָמַר ה' צְבָאוֹת אִם לֹא אֶפְתַּח לָכֶם אֶת אַרְבּוֹת הַשָּׁמַיִם וַהֲרִיקֹתִי לָכֶם בָּרֶכֶה עַד בְּלִי דִי".

49 בראשית רבה ע', ז ועוד, הביאו החזקוני.

יעקב מעשר – שבט לוי שיועד לעבודת המקדש. **הרשב"ם** הוסיף (כ"ח, כב): "עשר אעשרנו לך – להקריב לפניך עולה". בבית אל נזרע אפוא הזרע של ההודאה באדנות ה' על ידי מעשה, ואולי אף על ידי עבודת הקרבנות.

גם אופן ההשגחה המיוחד על ישראל בארצו מקבל ביטוי חדש, ברור יותר, אצל יעקב. בבית אל, במקום המלמד על השגחת ה' בארץ, רואה יעקב את חלום הסולם בו מלאכי ארץ ישראל עולים ונפרדים ממנו ומלאכי חוץ לארץ יורדים להתלוות אליו.⁵⁰ אז מבטיח לו ה' כי ילוונו: "וּשְׁמַרְתִּיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ", ברכה מיוחדת לחו"ל, כי אופן האדנות ה' והשגחתו שם שונים, כי כל הדר בחו"ל כאילו אין לו א-לוה וכל הדר בארץ ישראל כאילו יש לו.⁵¹

אל בית אל נקרא יעקב לחזור מחרון,⁵² גם זאת בדומה לאברהם שחזר אליה ממצרים. כאשר משתהה הוא בשכם חוזר ה' וקורא לו לעלות לבית אל: "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל יַעֲקֹב קוּם עֲלֵה בֵּית אֵל וְשָׁב שָׁם וַעֲשֵׂה שָׁם מִזְבֵּחַ לְאֵל הַנִּרְאָה אֲלֶיךָ בְּבִרְחֶךָ מִפְּנֵי עֲשׂוֹ אַחִיךָ" (בראשית ל"ה, א). "ושב שם" מדגיש הפסוק, גם זה בדומה כנראה לנטיית אוהלו של אברהם. בית אל משמשת אם כן גם שער הארץ, ולא רק "שער השמים". על כן, החזרה ארצה מחייבת את הישיבה במקום – את הקריאה בשם ה', כי אדון הוא על כל הארץ.

אדנות זו, שלראשונה קראה אברהם בבית אל, מחייבת, כפי שראינו, גם מעשים שונים, עבודת ה' אחרת. על כן, לקראת העלייה לבית אל מצווה יעקב על הסרת אלהי הנכר (משלל שכם על פי המפרשים, ל"ה, ב):

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל בֵּיתוֹ וְאֶל כָּל אֲשֶׁר עִמּוֹ הִסְרוּ אֶת אֱלֹהֵי הַנֹּכַר אֲשֶׁר בְּתִכְכֶם וְהִטְהַרוּ וְהִחְלִיפוּ שְׂמֹלֹתֵיכֶם וְנִקְוּמָה וְנַעֲלֵה בֵּית אֵל וְאַעֲשֵׂה שָׁם מִזְבֵּחַ לְאֵל הָעֵנָה אֲתִי בְּיוֹם צִרְתִּי וַיְהִי עֲמָדֵי בְּדֶרֶךְ אֲשֶׁר הִלְכְתִּי.⁵³

עתה ברור גם מדוע, על פי דרכו של **הרמב"ן**, שרחל מתה עם הכניסה לארץ מפני שחיוב המצוות (ואיסור אחות אישה) חל רק בארץ,⁵⁴ מותה היה דווקא בסמוך לבית

50 רש"י כ"ח, יב על פי המדרש.

51 רמב"ן כ"ח, כא בעקבות הגמרא בכתובות קי ע"ב.

52 ל"א, יג.

53 לימים, בימי יאשיהו, שם נקבר אפר עבודה זרה שנשרפה (מל"ב כ"ג, ד).

54 בפירושו לבראשית כ"ו, ה.

אל ולא קודם. כי כאן, עם הקמת המזבח על ידי יעקב, נוצרה מחויבות מחודשת לעבודת ה'. זה המקום לשכר, על כן זה המקום גם לעונש.

על כן חיכה ה' ליעקב עד בואו לבית אל כדי לקרוא לו שם בשם "ישראל", בשם שניתן לו על ידי המלאך עוד בפנואל, ובו השתמש יעקב במזבח באלון מורה. כי השם ישראל מורה על ההנהגה המיוחדת לישראל:

"[בבטן עקב את אחיו] ובאונו שרה את א-להים" – ועוד אות אחר הראיתי לו להיות לאות לבניו אחריו, כי נתתי בו כוח להיאבק עם המלאך, ולהיותו שר כנגדו כאלו היה במערכת אחת עמו. וזה האות הראיתי לו, כי בניו יהיו חלק ה' לבדו שלא ישלטו בהם כוכב ומלאך, כל זמן שיעשו רצוני מאותות השמים לא יחתו, כי אין להם כח ויכולת בהם, כי השגחת האל ית' דבקה בהם כל זמן שיעשו רצונו ולא יפלו תחת מקרה הזמן (רד"ק להושע י"ב, ד).

הפסוק מדגיש את המקום: "ויקרא שמו ישראל... ויעל מעליו א-להים במקום אשר דבר אתו" (בראשית ל"ה, י-ג). רש"י התקשה בהדגשה זו: "איני יודע מה מלמדנו", ותמה עליו המהר"ל (גור אריה שם): "ותימה לי מאוד ולמה אינו יודע מה מלמדנו... כי המקום גורם...".

ירבעם

ברם, כשם ששכם לא הייתה רק מקום של אחדות העם אלא גם מקום של פירוד, כך גם בית אל לא הייתה רק מקום של העבודה הראויה, אלא גם מקום העבודה הלא ראויה. לאחר פילוג הממלכה בשכם הולך ירבעם, אולי בעקבות יעקב,⁵⁵ תחילה לפנואל ולאחר מכן לבית אל, ומקים שם במה לפני עגל הזהב אשר עשה.⁵⁶ ירבעם מבקש לבנות לשבטי ישראל תחליף למקדש אשר בירושלים, ועל כן בוחר במקום בו קרא א-להים ליעקב בשם ישראל, שם אף הובטח לו "ומלכים מחלצין יצאו",⁵⁷ ושם זרע יעקב את גרעין עבודת הקרבנות. על פי הבנת ריה"ל⁵⁸ לא הייתה זו עבודה זרה, אלא עבודת ה' באופן לא ראוי, כתחליף לעבודה שבירושלים. בכך חטא ירבעם

55 מלבי"ם הושע י"ב, ד-ה.

56 מל"א י"ב.

57 ובראשית רבה פ"ב ד: "ומלכים מחלצין יצאו", זה ירבעם ויהוא.

58 כוזרי ד', יג.

והחטיא, ואף העצים את הפילוג בעם שהחל בשכם. על כן, שם גם התבשר ירבעם על עונשו, על סוף מלכותו.⁵⁹

סגולתו של מקום

על סגולתו זו של בית אל מלמד אולי גם שם המקום, "בית אל" - המקום שבו מורגשת הישיבה בחסות האל-וההנאה מטובו כאשר עבודת האדם ראויה, או הרגשת שבטו כאשר איננה ראויה. או אז נהפך גם שמו לבית אוון,⁶⁰ שמשמעו הבל או אין.⁶¹

גם במקומו של המזבח שבנה אברהם, בין בית אל לבין העי, יש אולי כדי לרמז על מהותו. בית אל ממוקמת באזור הפורה של ההר. העי מזרחית לה, על גבול המדבר השמש. גם לשון 'העי' מרמזת אולי לעיי חרבות (ואולי על שם העתיד: "וישרף הוושע את העי וישימה תל עולם שמה עד היום הזה; יהושע ח' כח). המזבח שבין בית אל הפורחת לבין העי החרבה מרמז אולי על השכר והעונש שבהשגחה המיוחדת לישראל.

באלון מורה בנה אברהם מזבח ללמד על מחויבותו של זרעו להיות לעם ה'. בין בית אל ובין העי בנה הוא מזבח להטמיע לדורות את המחויבות לקרוא בשם ה', להנחיל את התודעה שהכול מאת ה', שנדרשים אנו לעובדו, שהוא האדון וב"ביתו" אנו חוסים.

ד. המזבח באלוני ממרא אשר בחברון

אברהם

לאחר הפרידה מלוט, כשהוא יחיד בדרכו ובאמונתו, בונה אברהם את מזבחו השלישי, באלוני ממרא:

וה' אמר אל אברהם אחרי הפרד לוט מעמו שא נא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם צפנה ונגבה וקדמה וימה. כי את כל הארץ אשר אתה ראה לך אתנגבה ולזרעך עד עולם. ושמתי את זרעך כעפר הארץ אשר אם יוכל איש למנות את עפר הארץ גם זרעך ימנה.

59 מ"א י"ג; גם במעשה פילגש בגבעה ההוראה לבני ישראל לעלות כנגד בנימין – לשבט ולחסד – באה מבית אל, שם היה הארון (שופטים כ'. אמנם, ה"ד"ק שם חולק וסובר שהכינוי "בית אל" מכוון לשילה).

60 הושע ד', טו, י', ה; עמוס ה', ה, ירושלמי שבת פ"ט ה"א, בראשית רבה ל"ט טו.

61 רש"י, רד"ק וראב"ע בעמוס שם; ראה גם בפירוש המהרז"ו לב"ר ל"ט, טו, שעל פי המדרש פעמיים נשתנה שמה של בית אל לבית אוון.

קוּם הַתְּהַלֵּךְ בְּאַרְצְךָ לְאַרְכָּה וּלְרַחֲמֶהּ כִּי לֹךְ אֶתְנַנְנָהּ. וַיֵּאָהֵל אַבְרָם וַיָּבֵא וַיֵּשֶׁב בְּאַלְנֵי
מִמְרָא אֲשֶׁר בְּחִבְרוֹן וַיִּכְן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' (בראשית י"ג, יד-יח).

אין סתם חזרה בדברים. יש בהם הרחבה גדולה ביחס לדברי ה' באלון מורה: גבולות רחבים ("שא נא עיניך...") לעומת מה שיכול היה להתפרש כשכם וסביבתה ("הארץ הזאת"); הבטחה לא רק לזרעו כי אם גם לו, ולא "זרעך" סתם אלא "עד עולם".⁶² יתרה מזאת, ה' קורא לו להתהלך בארץ, "להחזיק בה",⁶³ כך "שגם בימך תהיה בעיני התושבים נשיא אלקים ונשוא פנים" (ספורנו). בעקבות הדברים, כנראה לאחר שהתהלך בארץ, מתיישב אברהם באלוני ממרא אשר בחברון ובונה שם מזבח.

מה משמעותו של מזבח זה באלוני ממרא אשר בחברון? היש כאן שלב חדש בזיקה לארץ? במדרש בראשית רבה שהובא בתחילה נאמר שנבנה מזבח זה לקניינה של הארץ. לכאורה, כדברי רמב"ן וחזקוני, הכוונה למעשה של בעלות, כדי שבניו יבואו ארצה כירשים ולא ככובשים.⁶⁴ ברם, נראה של"קניין" זה שלשמו בונה אברהם מזבח בחברון משמעות עמוקה יותר, כפי שמלמדים קורותיו של אברהם לאחר הקמתו.

בסמיכות להקמת המזבח מסופר על מלחמת ארבעת המלכים נגד החמישה. לוט נשבה, ואברהם יוצא למלחמה (בראשית י"ד, יד): "וַיִּרַק אֶת חַנְיָכִיו וַיְלִידֵי בֵיתוֹ שְׂמֹנֶה עָשָׂר וּשְׁלֹשׁ מֵאוֹת וַיִּרְדְּף עַד דָּן". לאחריה מתקבל אברהם בכבוד מלכים: "אֶל עֶמְקֵי שְׁוֵה הוּא עֶמְקֵי הַמְּלָךְ, שֵׁם הַשּׁוּוֹ כֵּל הָאוֹמוֹת וְאָמְרוּ לְאַבְרָהָם תְּהִי מֶלֶךְ עָלֵינוּ" (בראשית רבה מ"ב ועוד, הובא ברש"י י"ד, יז). מלחמה זו של אברהם הייתה מלחמתו של מלך. שלא כשמעון ולוי בני יעקב שיצאו למלחמה מיוזמתם הם כנגד העלבון שספגו ועקב החשש מהיטמעות באנשי המקום, אברהם מוציא אחרים למלחמה, את "חניכיו", ומטרתו השבת הסדר ועשיית הצדק.⁶⁵ אלו בדיוק תפקידיו של מלך – להוציא למלחמה ולעשות משפט.⁶⁶ על כן מובן מדוע מקבל אברהם מעשר משלל המלחמה.⁶⁷

62 רמב"ן ט"ו, יח.

63 רמב"ן וחזקוני על פי בראשית רבה מ"א, י וירושלמי קדושין פ"א ה"ג ועוד.

64 פסיקתא פ' שלח ד"ה כי תבואו, יחזקאל ל"ג, כד.

65 רש"י לישעיהו מ"א, ב עפ"י המדרש.

66 רמב"ם הלכות מלכים ד', י עפ"י שמואל א ח', כ.

67 רד"ק וחזקוני י"ד, כ, שלא כפרשנים האחרים.

זו גם הסיבה שכאן בחברון מגלה ה' לאברהם את דינה של סדום כדי שינסה להצילה (רש"י י"ח, יז):

'המכסה אני' – בתמיה; 'אשר אני עושה' – בסדום, לא יפה לי לעשות דבר זה שלא מדעתו, אני נתתי לו את הארץ הזאת, וחמשה כרכין הללו שלו הן... קראתי אותו אברהם, אב המון גוים, ואשמיד את הבנים ולא אודיע לאב שהוא אוהבי?⁶⁸

בחברון, בעת קניית אחוזת הקבר למשפחתו, עתיד אברהם גם להיקרא "נשיא א-להים" (בראשית כ"ג, ו).

קניין הארץ, שלשמו בונה אברהם את המזבח בחברון, אינו רק מעשה של בעלות, אלא מעשה בעל משמעות של שררה ומלכות. על בשורת מלכות זו בונה אברהם מזבח בחברון.⁶⁹

עתה גם יובן מדוע מצווה אברהם על המילה דווקא בחברון. תכונה עיקרית של המלכות (בניגוד למעמד של שופט או של מנהיג מסוג אחר) היא ההמשכיות מדור לדור: "אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ כָּכָל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סְבִיבֹתַי, שתהיה המלכות לו ולזרעו, לא כענין השופטים שהיה השופט מולך הוא בלבד אבל לא זרעו אחריו..." (ספורנו דברים י"ז, יד).⁷⁰ אברהם נצטווה על ברית המילה רק עתה, בהיותו בן תשעים ותשע שנה ולא קודם, כי עתה עומד יצחק להיוולד, "כדי שיצא יצחק מטיפה קדושה" (בראשית רבה מ"ו, ב), וחברון היא המקום הראוי להקמתו של בית המלוכה.

על כן, ברית המילה משלבת ברית על הארץ וברית על הזרע עד עולם, תוך הדגשת המלכות (י"ז, ו-ח):

68 וכן הוא ברשב"ם. ועיין ר"ן נדרים כח ע"א, שדינא דמלכותא דינא מפני שהארץ היא של המלך.

69 ואולי זו הסיבה מדוע דווקא כאן, בעת ישיבתו של אברהם בחברון, מסופר על ברית בין הבתרים, ולא במקומה (על פי סדר עולם רבה א' ד"ה אברהם), שנים רבות לפני כניסתו של אברהם לארץ. כאן בחברון מתבשר הוא על מלכות זרעו, ובברית זו מתבשר הוא ששלטון מלכות דוד לעתיד יהיה רק לאחר שלטון ארבע המלכויות (רש"י ט"ו, י-יא על פי פרקי דרבי אליעזר כ"ח).

70 וראה בעמוד הימיני סימן ז' ובחוות בנימין סימן י"ב. כך גם נכון להבין את מניעתו של דוד מלבנות את המקדש (שמ"ב ז').

...ונתתיך לגוים ומלכים מקדך יצאו. ונקמתי את בריתי ביני ובינך ובין ורעך אתריך לדרתם לברית עולם להיות לך לאלהים ולרעך אתריך. ונתתי לך ולרעך אתריך את ארץ מגריך את כל ארץ כנען לאחוזת עולם והייתי להם לאלהים.⁷¹

ובסמיכות, גם שרה מתברכת במלכות (טז):

וברכתי אתה וגם נתתי מנחה לך בן וברכתיה והיתה לגוים מלכי עמים מנחה יהי.

לאור זאת, מקבלת היריבות המרה על הבכורה – בין יצחק לבין ישמעאל ובין יעקב לבין עשו – משמעות יתר. בנוהג שבעולם אמנם מקבל הבכור חלק כפול מאחיו, אולם מעמדו שווה להם, שהרי גם הם מקבלים חלק בקרקע. לא כן במלכות. הבכור הופך מלך היורש את הארץ כולה, ואחיו נשארים במעמד של נתינים.

מובן גם מדוע רק עתה, לאחר שהקים אברהם מזבח בחברון, יכרות אבימלך ברית עמו.⁷² מלך כורת ברית עם מי שהוא מחשיב כבעל מעמד שווה לו, ולא עם אחד האדם.

המזבח שבנה אברהם באלון מורה מעיד אפוא על היותנו בני עם ה'; זה שבנה בבית אל מציין כי ה' הוא אדון הארץ ואנחנו בני ביתו, וזה שבחברון מעיד על ייעודנו כממלכה.

יעקב ובניו

יעקב, בבואו מחרון, ממשיך את ישיבת אבותיו בחברון (ל"ה, כז): "ויבא יעקב אל יצחק אביו ממרא קרית הארבע הוא חברון אשר גר שם אברהם ויצחק". שם גם חולם יוסף על מלכותו.⁷³ משם שולח אותו יעקב אל אחיו בשכם, שם מתפרקת אחוות המשפחה. אולי משום כך אין יעקב בונה מזבח שלישי כאברהם. מכירת יוסף סתמה את האפשרות בפני יעקב, ונדחה הדבר לדורות שיבואו.

71 וראה ברבנו בחיי לבראשית ל"ח, כד, כי שלוש הבטחות יש כאן - על מלכות בית דוד שלא תיפסק, על מתנת הארץ לאחוזת עולם, ועל השכינה שתהיה שורה בישראל.

72 בראשית כ"א, כב-לב.

73 רד"ק וספורנו בראשית ל"ז, א.

עתה ברור מדוע דורות מאוחר יותר, דווקא לחברון מורה ה' לדוד לעלות עם מות שאול.⁷⁴ שם נמשח הוא למלך, תחילה על בית יהודה, ולאחר מכן על כל שבטי ישראל. וביאר הרלב"ג:

[יש] מקומות יותר נאותים אל שיגיע להם תכלית מה מקצת מקומות אחרים... ולזה בחר השם יתברך שיבוא דוד לחברון להגלות העניין אצלו שמשם תצמח לו המלוכה בקלות יותר (שמ"ב כ"א, כא, התועלת השנייה).

זה גם המקום להמלכה בלתי ראויה, כפי שבא הדבר לביטוי בהליכת אבשלום לחברון למרוד באביו.⁷⁵

בחברון, אפוא, העמיד אברהם את ערש המלכות של זרעו.⁷⁶

סגולת המקום

ברם, מה סגולתה של חברון לשמש ערש למלכות ישראל?⁷⁷ על הליכתו של דוד לחברון נאמר (זוהר ח"א עט ע"ב):

כתיב (שמ"ב ב', א): "וישאל דוד בה' לאמר האעלה באחת מערי יהודה. ויאמר ה' עלה ויאמר אנה אעלה ויאמר חברונה". וכי כיון דמית שאול ומלכותא אתחזי לדוד, אמאי לא קביל מלכותא מיד על כל ישראל? אלא כלא רזא דחכמתא איהו בגין דדוד לית ליה לקבלא מלכותא אלא עד דיתחבר באבהן דאינון בחברון וכדין בהו יקבל מלכותא. ועל דא אתעכב תמן שבע שנין בגין דיקבל מלכותא כדקא יאות וכלא ברזא דחכמתא ובגין דיתקן מלכותיה.

מלכות תלויה ברציפות מדור לדור. בחברון ניתנה המלכות לאבות, ושם הם נקברו. על כן, על פי הזוהר, שבע שנים צריך היה דוד לשהות שם על מנת להתחבר אליהם ולזכות בה.

אולי מסיבה דומה קדמה חברון ונבחרה לנתינת המלכות לאבות על מנת שיורישוה לבנים. שם על פי המסורת קבורים אדם וחווה. אדם הראשון, שכלל בתוכו

74 שמ"ב ב'.

75 שמ"ב ט"ו.

76 וראה ברבנו יונה ללך לך, שם.

77 אמנם על היות חברון קשורה למלכות נרמז במקום נוסף (במדבר י"ג, כב): "וְחֶבְרוֹן שֶׁבַע שָׁנִים נִבְּנְתָה לְפָנַי צֶעַן מִצְרַיִם", וצען היתה מפורסמת במלכיה (רש"י שם). אולם, זה גופא מחייב ביאור.

את כל הדורות⁷⁸ ואשר לו ניתנה כל הארץ, מלך היה. על כן דווקא כאן מקבל אברהם ("אב המון גויים") את ברכת המלכות, אותה יעביר דורות מאוחר יותר לדוד (שעל פי המדרש קיבל משנותיו של אדם הראשון, ילקוט שמעוני בראשית רמז מ"א).

הלאומיות שלנו בקשר נצחי ואמיץ בראשית הבריאה, ושורשיה תלויים
בחברון (מאמרי הראיה, דברים שבע"פ, עמ' 462).

ה. המזבח בהר המוריה

העקדה

המזבח שבנה אברהם בהר המוריה שונה משלושת קודמיו. לא לשם עדות בונה אברהם מזבח זה, אלא כמכשיר לעקידתו של יצחק, כחלק מהניסיון שעתיד לגדלו בעולם:⁷⁹

וַיֹּאמֶר קח נָא אֶת בְּנִךְ אֶת יִצְחָק אֲשֶׁר אֲהַבְתָּ אֶת יִצְחָק וְלֶךְ לְךָ אֶל אֶרֶץ הַמִּזְבֵּחַ
שָׁם לְעֹלָה עַל אֶחָד הַהָרִים אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹהֶיךָ
(בראשית כ"ב, ב.)

הציווי על העקדה דומה בלשונו ללשון הציווי בו נבחר אברהם בתחילת דרכו בארץ, קודם שהקים את המזבח באלון מורה.⁸⁰ הדבר מלמד כנראה על שלב מהותי חדש בתהליך בחירתו וגידולו של אברהם ושל זרעו ("התחלת עניין גדול ומעלה גדולה", כלשון רבנו יונה), במהלכו בונה אברהם את המזבח:

וַיָּבֵאוּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אָמַר לוֹ הָאֱלֹהִים וַיִּכְן שָׁם אֲבְרָהָם אֶת הַמִּזְבֵּחַ וַיַּעֲרֹף אֶת הָעֶצִים
וַיַּעֲקֹד אֶת יִצְחָק בְּנוֹ וַיִּשֶׂם אֹתוֹ עַל הַמִּזְבֵּחַ מִמַּעַל לְעֶצִים
(שם, ט.)

מזבח זה שונה מקודמיו לא רק בייעודו. לכאורה, כשם שיש בציווי על העקדה כדי לסתור את כל מה שעמל עליו אברהם כל חייו, כך יש בבניין מזבח זה כדי לסתור את עדותם של שלושת המזבחות הראשונים שבנה אברהם: הקרבת יצחק לעולה ודאי תסתום את הגולל על ההבטחה על העם שיצא מזרעו, שלשמה בנה אברהם את המזבח באלון מורה; תבטל היא גם את בעלות זרעו על הארץ עד עולם, שצוינה

78 בראשית רבה כ"ד, ב.

79 בראשית רבה נ"ה, א: "והא-להים נסה את אברהם... בשביל לגדלו בעולם, כנס הזה של ספינה".

80 עיין בראשית רבה ל"ט, ט.

במזבח באלוני ממרא; ולכאורה אין בה כל מידה של שכר ועונש, עליהם מרמז המזבח שבנה אברהם בין בית אל ובין העי.

ברם, כאשר מתברר הציווי ("והעלהו" ולא "הקריבהו"), ונאסר על אברהם להקריב את בנו, מקריב הוא איל (אולי כיסוד לעבודת הקרבנות לעתיד) וקורא שם למקום:

וַיִּשָּׂא אַבְרָהָם אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה אֵיל אֲחֵר נֹאֲחֵז בְּסִבְבָּהּ בְּקִרְנָיו וַיִּלֶךְ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ לְעֹלָה פֶּתַח בְּנוֹ. וַיִּקְרָא אַבְרָהָם שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא ה' יְרָאָה אֲשֶׁר יֹאמַר הַיּוֹם בְּהַר ה' יְרָאָה.

אז חוזר ומתברך הוא על ידי המלאך:

וַיִּקְרָא מְלֹאֲךָ ה' אֶל אַבְרָהָם שְׁנֵית מֵן הַשָּׁמַיִם. וַיֹּאמֶר בִּי נִשְׁבַּעְתִּי נָאִם ה' כִּי יַעַן אֲשֶׁר עָשִׂיתָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה וְלֹא תִשְׁקַטְךָ אֶת בְּנֶךָ אֶת יְחִידְךָ. כִּי כִרְךָ אַבְרָהָם וְיִרְבֶּה אַרְבָּה אֶת זַרְעֶךָ כְּכּוֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְכַחֲוֹל אֲשֶׁר עַל שְׁפַת הַיָּם (ברכת העם) וַיִּרֶשׁ זַרְעֶךָ אֶת שְׁעַר אֵיכָּיו (ברכת המלכות). וְהַתְּבַרְכּוּ בְּזַרְעֶךָ כָּל גּוֹי הָאָרֶץ עַקֵּב אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ בְּקִלִּי (שם, יב-יח).

אין ההבטחות מבוטלות ואין המזבחות נסתרים, אלא חוזרים ומקבלים אישׁוש. אולם מה היא המדרגה המיוחדת ש"גדל" בה אברהם בניסיון העקדה? במה שונות הברכות שהתברך אברהם לאחריה ממה שהתברך קודם לה?

במורה הנבוכים (חלק ג' כ"ד) ביאר הרמב"ם כי מטרתו של ניסיון העקדה הייתה "להודיע אותנו (ואת כל בני האדם) גבול אהבת השם ויראתו עד היכן היא מגעת".⁸¹ על אהבה זו הרחיב הרמב"ם בהלכות תשובה (פ"י ה"ב):

העובד מאהבה עוסק בתורה ובמצות והולך בנתיבות החכמה לא מפני דבר בעולם ולא מפני יראת הרעה ולא כדי לירש הטובה, אלא עושה האמת מפני שהוא אמת וסוף הטובה לבא בגללה. ומעלה זו היא מעלה גדולה מאד ואין כל חכם זוכה לה, והיא מעלת אברהם אבינו שקראו הקב"ה אוהבו, לפי שלא עבד אלא מאהבה.⁸²

ניסיון העקדה מלמד לדורות כי הדרך העליונה לעבודת ה' איננה בשל טובת ההנאה הטמונה בה, אלא משום ערכה העצמי. לא לשם הזרע, לא לשם הארץ או המלכות, כי אם מתוך דבקות בה' ורצון לעשות רצון האהוב רק מפני שזה רצונו. אין הוא פוסל את משמעות המזבחות הראשונים, אלא נותן להם משמעות חדשה.

81 ובעקבותיו הלך רד"ק בפירושו לבראשית כ"ב, א.

82 וראה סוטה לא ע"א, כי גם מה שנאמר על ידי המלאך "עתה ידעתי כי ירא א-להים אתה" משמעו יראה מאהבה.

בשל כך, אף אם חזר ה' וברך את אברהם לאחר העקדה, הרי שהברכות ניתנו לו עתה לא בלשון ברית אלא בלשון שבועה, שמשמעה, כדברי רמב"ן (כ"ב, טז):⁸³

ועתה הוסיף לו... והנה הובטח שלא יגרום שום חטא שיכלה זרעו, או שיפול ביד אויביו ולא יקום.

שלא כברית, שהיא מותנה בקיום הדדי,⁸⁴ שבועה בתורה היא התחייבות שאיננה מותנה במעשי השני.⁸⁵ אברהם ביטא יראה של אהבה שאינה תלויה בדבר, וכנגדו נשבע ה' לו באופן שאינו תלוי בדבר. דבקותו של עם אברהם בה' לדורות קיבלה עתה תוקף חדש ואחר, נצחי ובלתי תלוי.

על כן, ירידתו של יצחק מן המזבח וחזרתו אל החיים לאחר שבועת ה' מלמדת על מהפכה. קיומו של העם בארצו, עבודת ה' שלו ומלכותו המיועדת מקבלים משמעות

83 וכן הוא ברד"ק שם, ברבנו יונה עמ' מ' וברמב"ן כ"ו, ג.

84 רמב"ן ט', יב.

85 וראה גם בגור אריה על בראשית ח', כא ד"ה לא אוסיף. אמנם, רבים מהפרשנים לא חילקו לכאורה בין תוקפה של ברית לתוקפה של שבועה (רש"י כ"ד, ז: "ואשר נשבע לי" – בברית בין הבתרים). כך גם משמע מן הנביא (ישעיהו נ"ד, ט), שהברית על מי נח היא שבועה. אולם ראה רש"י (בראשית ח', כא על פי שבועות לו ע"א), ששונה ברית זו בנוסחתה, ועל כן יש בה משום שבועה (ומוכח, שהגמרא הבחינה ביניהן). לעומתו ראה בספורנו (ט', ט), שתנאי יש בברית זו כבכל ברית ("שלא תשפכו דם נקי"). מרש"י (ט', ז-ט על פי בראשית רבה ל"ד יד) משמע גם שתלויה היא בפרייה ורבייה (וכן הוא באור החיים שם). המלבי"ם (ט', טז) פירש את התלות באופן אחר.

גם מהרמב"ן (ט"ו, ו) משמע לכאורה שבברית בין הבתרים הובטח לאברהם ש"לא יגרום החטא", ותוקפה כשל שבועה, אולם לא כן עולה מן המדרש (בראשית רבה מ"ד יד, הביאו רש"י בראשית ט"ו, ו, ובמיוחד מ"ד, כא), שתלה את אחיזת הבנים בארץ בזכות הכפרה בקרבנות (וראה תענית כז ע"ב וגבורות ה' ח', שהרחיב משמעותה של כפרה זו). נראה שדברי הרמב"ן בברית בין הבתרים מכוונים לנתינת הארץ לאברהם (ולא לנתינה לזרעו), שרק היא איננה תלויה בחטא, אולם הברית לבנים היא בתנאי. על כן, רק בברית המילה נאמר ל"אחוזת עולם", שאם יחטאו ו"יגלו ממנה עוד ישובו וינחלוה" (שם ט"ו, יח). לשון השבועה הנזכרת בברית משמעותה חיזוקה של הברית (בראשית כ"א, כג-כז ול"א, מד-נג), כך שהפרתה תיחשב חילול השם, כמו שתוספת אלה לברית (בראשית כ"ו, כח) מחזקת אותה, אולם היא לא הופכת אותה למוחלטת.

כך או כך, מלשון התורה אין ראייה להשוות בין הבריתות שכרת ה' עם אברהם לבין השבועה שניתנה לו בהר המוריה, וברור שחז"ל הבחינו ביניהן.

חדשה לגמרי. הם לא משמשים עוד מטרה בפני עצמם (בדומה אולי לעמים אחרים), שכר על היותם עם ה', אלא להיפך: קיומם, המובטח בשבועה, הוא לשם גבוה, כביטוי של אהבה עילאה, ולשם מילוי תפקיד לכלל האנושות: "ויאמר המלאך לו כי עתה ידעתי וגו', רצונו לומר שבזה המעשה אשר בו תיקרא ירא א-להים גמור ידעו כל בני אדם גבול יראת ה' מה הוא" (מורה נבוכים שם). או בניסוחו של **הספורנו**: "והתברכו בזרעך כל גויי הארץ: כשיקראו כולם בשם ה' לעבדו שכם אחד, כולם יתברכו בזרעך וישתדלו להדמות להם". בכך קיבלה הברכה הראשונה, שבה התברך אברהם עוד טרם צאתו לארץ כנען: "ונברכו בך כל משפחות האדמה" (י"ב, ג), תבנית מוגדרת.

על כן, כדי להפיץ את דרכו, לא חוזר אברהם מן העקדה אל מקום מגוריו בחברון,⁸⁶ אלא לבאר שבע, שהייתה מרובה באוכלוסין,⁸⁷ ונוטע שם אשל לקרוא בשם ה'.

מקום המקדש

טבעי אפוא כי לדורות הר המוריה יהיה המקום המיועד למקדש, אותו ייסד דוד עם עלייתו מחברון. המקדש מבטא את משמעותם של כל אחד ואחד מארבעת המזבחות גם יחד:

- מקומו נקנה על ידי העם כולו,⁸⁸ והעבודה בו הייתה למען העם כולו. הוא איחד את העם,⁸⁹ ובמיוחד ברגלים בהם "כל ישראל חברים". בכך היה הוא המשך לעדות המזבח באלון מורה.

- בו התרכזת עבודת ה' של הכלל, ובמיוחד בקרבנות הציבור, שמהם ניזון העולם כולו.⁹⁰ הוא היה מוקד ההשגחה, מקום השראת השכינה. כל זאת, כהמשך לעדות המזבח בין בית אל לבין העי.

86 רש"י כ"ב, יט, על פי סדר עולם.

87 העמק דבר כ"א, לד.

88 זבחים קטז ע"ב, ספרי ראה ס"ב.

89 נצח ישראל ד'.

90 כתובות י ע"ב: "אמר רבי אלעזר: מזבח – מזיח ומזין, מחבב מכפר". רש"י: מזין – בזכות הקרבנות העולם נזון, שהקרבנות באין מן המזון וגורמין לו ברכה.

- רק מלך יכול לבנותו ("אין מוסיפין... ועל העזרות אלא במלך..."), שבועות פ"ב מ"ב, ומלכות דוד תלויה במקדש ("משחרב בית המקדש בטלה מלוכה מבית דוד", תוספתא סוטה פ"ג ה"ב) – המשך לעדות המזבח בחברון.

- המקדש גם נתן ביטוי למלכות ה' בעולם.⁹¹ כי מטרתו (המעט נסתרת) היא לצורך גבוה, כפי שביאר הרמב"ן את הפסוק (שמות כ"ט, מו): "וַיִּדְעוּ כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיהֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְשָׂכְנִי בְּתוֹכְכֶם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיהֶם":

אבל רבי אברהם אמר כי לא הוצאתי אותם מארץ מצרים רק בעבור כי אשכון בתוכם... ויפה פירש... כי כפי פשט הדבר השכינה בישראל צורך הדיוט ולא צורך גבוה, אבל הוא כענין שאמר הכתוב... "פה אשב כי אויתיה" (תהילים קל"ב, יד)...⁹²

לעתיד לבוא, יהיה זה המקום שאליו ינהרו האומות ללמוד מישראל את אופן עבודת ה':

וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים נִכּוֹן יְהִיָּה הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשְׂא מִגְבְּעוֹת וְנִהְרֹו אֵלָיו כָּל הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לָכוּ וְנַעֲלָה אֶל הַר ה' אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וְיִרְנֹו מִדְּרָכָיו וְנִלְכָּה בְּאַחֲרֵיתוֹ כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר ה' מִירוּשָׁלַם (ישעיהו ב', ב-ג).

המזבח שתיקן אברהם לעקדה מעיד על כל המשמעויות של שלושת המזבחות הקודמים שבנה, ומוסיף עליהם משמעויות של צורך גבוה ונס לעמים. מתברר, כי היו הם הכנה לו. כך גם המקדש בנוי על שלושת היסודות שעליהם מעידים המזבחות, וגם הוא מוסיף עליהם משמעויות של צורך גבוה ונס לעמים. על כן מובן מדוע מקומו של המזבח בבית עולמים "מכוון ביותר", והוא הוא מקום מזבח העקדה.⁹³

⁹¹ "וזאמר ה' ימלוך לעולם ועד, ר"ל כי הוא יתברך אחר שהביאם אל הר נחלתו אל מקדש ה' אשר כוננו ידיו, אז ה' יתברך נקרא מלך, כי מלכותו בבית המקדש בפרט" (גבורות ה' למהר"ל סוף פרק מ"ז, וכן הוא בראב"ע הארוך שמות ט"ו, יח ועוד). וראה בספרי פני שבת נקבלה פרק ד', על מזמור צ"ט.

⁹² מכאן עומק חטאו של ירבעם. המלכות בישראל היא כלי שרת לבניין המקדש, ואילו ירבעם הפך את עבודת ה' (ראה דברי ריה"ל לעיל) לכלי למלכותו.

⁹³ **רמב"ם**, הלכות בית הבחירה פ"ב ה"א. וראה שם, על פי המדרש, כי זה המקום שבו הקים נח את המזבח לאחר יציאתו מהתבה, בו הקריבו קין והבל את מנחתם, בו הקריב אדם הראשון, ומשם נברא.

הר המוריה והר יראה

למקום העקדה קורא ה' "ארץ המוריה". חז"ל דרשו שם זה בפנים שונות:

'אל ארץ המוריה', רבי חייא רבה ורבי ינאי, חד אמר: למקום שהוראה יצאה לעולם, ואוחרנא אמר: למקום שיראה יצאה לעולם... (בראשית רבה נ"ה, ז).

בעקבות דברי הרמב"ם במורה הנבוכים, יש לומר ששניהם מכוונים למעשה העקדה, שהורה לעולם את גבול האהבה הבאה מן היראה.

ובהמשך המדרש שם: "רבנן אמרי: למקום שהקטורת קריבין, כמה דאת אמרת אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה". משמעותה של הקטורת מתבארת על ידי מאמר אחר של חז"ל (תנחומא תצוה ט"ו):

אמר הקב"ה, מכל הקרבנות שאתם מקריבין אין חביב עלי כקטרת. תדע, שכל הקרבנות כולן לצרכיהן של ישראל. כיצד? החטאת היתה באה על החטא, והאשם כן, העולה באה על הרהור הלב, השלמים אינן באין אלא לכפרה שהן באין על מצות עשה, אבל הקטרת אינה באה לא על החטא ולא על עון ולא על האשם, אלא על השמחה.

הוזה אומר, הקטורת באה לצורך גבוה.⁹⁴

אברהם מוסיף וקורא למקום "ה' יראָה", וביאר רש"י: "פשוטו כתרגומו, ה' יבחר ויראה לו את המקום הזה להשרות בו שכינתו ולהקריב כאן קרבנות". וברלב"ג: "להורות על מעלת המקום ושהוא מוכן לשידבק בו השפע האלקי".

גם שמותיו של המקום מלמדים אם כן על סגולותיו: בציוויו של ה' – על השמחה בו לגבוה, ובפיו של אברהם – על השמחה בו לישראל.

ו. המזבח שבנה יצחק בבאר שבע

מזבח אחד בלבד בונה יצחק:

⁹⁴ וראה בספרי **עצומו של יום**, חלק ג' פרק ד', כי חלקי המקדש - המשכן, מזבח העולה והארון - מלמדים כל אחד על המשמעות העולה משלושת מזבחותיו הראשונים של אברהם בהתאמה. מזבח הזהב, עליו הוקטרה הקטורת, הוא המלמד כי הכל לשם גבוה.

ויעל משם באר שבע. וירא אליו ה' בלילה ההוא ויאמר אנכי אלהי אברהם אביך אל תירא כי אתך אנכי וברכתיו והרביתי את זרעך בעבור אברהם עבדי. ויכן שם מזבח ויקרא בשם ה' ויט שם אהלו ויכרו שם עבדי יצחק באר (בראשית כ"ו, כג-כה).

אין יצחק בונה אותו באחד המקומות שבהם בנה אברהם את מזבחותיו, ולאחריו גם יעקב, אלא במקום אחר – בבאר שבע. מה פשרו, ומדוע שינה יצחק ממקום אביו?

קודם לבניין המזבח, נגלה ה' אל יצחק ומעודד אותו: "ויאמר אנכי אלהי אברהם אביך אל תירא כי אתך אנכי..." ופלא, אם לקראת הירידה האפשרית למצרים היה מקום ליראתו של יצחק, הרי שם (שם, א-ה) אמנם נגלה ה' אליו ומברך אותו, על אף שלא נזכר כי יצחק ירא מדבר מה. דווקא עתה, לקראת החזרה מגרר אל לב הארץ, ירא יצחק. יש גם להבין מדוע עולה יצחק לבאר שבע. הרי זה עתה, לאחר הריב על הבארות "עשק" ו"שטנה", נעתק יצחק וחופר באר עליה אין מחלוקת, "רחובות". והנה אין הוא נשאר בסביבתה, אלא עולה לבאר שבע למרות היראה מעלייה זו. עוד יש לשאול, מה תוספת יש בברכה זו לקראת העלייה לבאר שבע על מה שהתברך יצחק לקראת אי יציאתו למצרים, ולכאורה אף פחיתות יש בה. בתחילה נאמר:

גור בארץ הזאת ואהיה עמך ואברכך כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך. והרביתי את זרעך ככוכבי השמים ונתתי לזרעך את כל הארצות האל והתברכו בזרעך כל גויי הארץ. עקב אשר שמע אברהם בקלי וישמר משמתי מצותי חקותי ותורתי.

וכאן: "וברכתיו והרביתי את זרעך בעבור אברהם עבדי" ותו לא.

הארה של הספורנו (ה) יש בה אולי פתח לביאור שאלות אלו:

"מצותי חקותי ותורותי", ... והנה ליצחק תלה בזכות אחרים עתה, וכן למטה באמר "והרביתי את זרעך בעבור אברהם עבדי", ולא כן ליעקב, כל שכן לאברהם. וזה היה קודם שהתעורר יצחק לקרוא בשם ה', אבל אחר שקרא בשם ה' נאמר: "ואבימלך הלך אליו מגרר", ואמר: "ראו ראינו כי היה ה' עמך... אתה עתה ברוך ה'", ולא מצאוהו עוד תלאות מקנאים ודברי מריבות כאשר בראשונה.

"קודם שנתעורר לקרוא בשם ה'" יושב יצחק בגרר ולא חושב כלל לחזור למקום מגורי אביו. בעקבות הברכה המרובה ("ויזרע יצחק בארץ ההוא וימצא בשנה ההוא מאה שיערים ויברכהו ה'"; כ"ו, יב) מגרש אותו אבימלך משם. גם אז אין הוא נחפז לחזור לבאר שבע, אלא חונה בסמוך, בנחל גרר. כאן חופר הוא בארות, את "עשק" ואת

”שטנה”, ואז (פס’ כב): ”וַיַּעֲתֶק מִשָּׁם וַיַּחְפֹּר בְּאֵר אַחֲרַת וְלֹא רָבוּ עָלֶיהָ וַיִּקְרָא שְׁמָהּ רְחֹבוֹת וַיֹּאמֶר כִּי עֲתָה הִרְחִיב ה’ לָנוּ וּפְרִינוּ בְּאֶרֶץ. וַיַּעַל מִשָּׁם בְּאֵר שֶׁבַע”.

אמנם, קשה לו להתקרב למקום מגורי אביו (“ויעתק”), אולם בעקבות הברכה עולה הוא לבאר שבע ובונה מזבח.

מה פשר עכבה זו? ייתכן שיצחק לא הרגיש ראוי לרשת את תפקידו של אביו “הגדול בענקים”⁹⁵ לקרוא בשם ה’. ענווה וביישנות אלו (“פחד יצחק”) הקשו עליו לחזור מגרר אל באר שבע, אל המקום שבו נטע אברהם אשל וקרא בשם ה’, ולהמשיך את פועלו. נדרש הוא ל”דחיפה”. מגלגל ה’ את המאורעות ואבימלך מגרשו, ועבדיו ממשיכים ומרחיקים אותו. אולם עדיין אין הוא מרהיב עוז בנפשו לרשת את מקום אביו. רק בעקבות הברכה שהוא רואה בחפירת הבארות, עולה הוא לבאר שבע. ברם, עדיין ירא הוא שמא אינו ראוי לתפקיד. על כן, בא ה’ ומבטיחו: ”אֲנִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אָבִיךָ אֵל תִּירָא כִּי אֶתְּךָ אֲנִי”⁹⁶. לא “אהיה עמך”, כבברכה הראשונה לקראת הירידה למצרים, בלשון עתיד, אלא לשון הווה. לא לשון של “שוויון” בהליכה (“עמך”), כבברכה הראשונה, אלא ציפייה שיצחק ילך לפניו (“אתך”)⁹⁶. מסוגל אתה להמשיך את פועלו של אברהם ל”התהלך לפני” בכוחות עצמך. אז, ועל זה, בונה יצחק מזבח.

נשים אל לב, כי בבניית מזבח זה ישנם רמזים לכל שלושת מזבחותיו הראשונים של אברהם:

- יצחק מקים אותו לאחר דברי ה’ אליו, כאברהם במזבח באלון מורה.
- הוא קורא בשם ה’ לאחר הקמתו, כאברהם במזבח שבין בית אל ובין העי.
- הוא נוטה שם את אהלו, כאברהם במזבח באלוני ממרא.

אמנם רק מזבח אחד בונה יצחק, אולם זכר יש בו לכל שלושת מזבחותיו הראשונים של אברהם. בונה הוא אותו בבאר שבע (ארבע פעמים “שם” בפסוק), כי זה המקום שבו קרא אברהם בשם ה’ גם לאחר העקדה. “מתעורר הוא לקרוא בשם ה’”, כדברי הספורנו, וממשיך את פועלו של אברהם בבאר שבע.

95 בראשית רבה י”ד, ו.

96 ראה מלבי”ם לבמדבר כ”ב, כא.

על כן חוזר הוא וחופר את הבאר שחפר אברהם.⁹⁷ או אז בא אליו אבימלך ורוצה לכרות עמו ברית, כשם שכרת עם אברהם.

המזבח שבנה יצחק עדות הוא אפוא על המשך פועלו של אברהם, כפי שעוד יתמיד בו יעקב, וזרעו אחריו.

ז. סיכום

ארץ של עם ועם של ארץ

פרטים לכאורה שוליים בתולדות האבות, המזבחות שבנו בארץ, מתבררים עתה כציונים של החוליות שבשדרת תולדותיהם, "התחלת עניין גדול ומעלה גדולה", כדברי רבנו יונה. כל מהלכי חייהם וסדר מאורעותיהם המפורטים בספר בראשית מקבלים משמעות והיגיון פנימיים לאור התכנים שעליהם מעידים המזבחות – ההבטחה על העם, הייעוד לעבודת ה', הבטחת המלכות, והזיקה הבלתי מותנית לה' שנס לעמים דבוק בה.

לא איתם נשאו האבות את עדותם, בנו הם אותה במחובר לארץ, ובמקומות נבחרים בה, כי "המקום גורם", כהסברו של המהר"ל שהובא לעיל. על כן, אם פשוטי הפסוקים מלמדים כי ה' נתן את הארץ לישראל בזכות האבות, הרי באותה מידה "ללא הארץ לא הגיעו האבות אל הקדושה העליונה, ולכן הארץ מגדלתם" (דרך חיים למהר"ל ה', ט, בעקבות ויקרא רבה ל"ו. וראה גם עולת ראייה א' ר"ג).

יתרה מזאת, בחינת קורותיהם של המקומות השונים בתולדות האומה מרמזת לשיטתו של הרמב"ן (בראשית י"ב, ו ועוד):

"כל מה שאירע לאבות סימן לבנים" (תנחומא ט), ולכן יאריכו הכתובים בספור המסעות וחפירת הבארות ושאר המקרים... וכולם באים ללמד על העתיד... ולכן יעשו הנביאים מעשה בנבואות... ולפיכך החזיק הקב"ה את אברהם בארץ ועשה לו דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו.

הארץ, על אתרי סגולתה, לא רק "גידלה את האבות", אלא עיצבה את דמותה של האומה לדורותיה. סגולתה של הארץ איננה רק כמקום הנבואה כבמשל הכרם של ריה"ל⁹⁸ וכעדות המזבח באלון מורה, אלא גם כמקום עבודת ה' כעדות המזבח בבית

97 רמב"ן כ"ו, לב.

98 כוזרי ב' יב.

אל, כמקום מלכות ישראל כעדות המזבח באלוני ממרא, ועדות לדבקות נצח באלקים שעוד עתידה להיגלות בה במלואה, כעדות המזבח בהר המוריה.

התורה והארץ

עיון נוסף מלמד על משמעות מרחיקת לכת נוספת של זיקת העם לארץ שעליה מעידים מזבחותיהם של האבות. התבוננות בספרי החומש מלמדת, כי המשמעויות השונות שעליהן מעידים המזבחות שבנה אברהם ובניו אחריו כמסופר בספר בראשית הן תוכנם של חומשי התורה האחרים:

- ספר שמות הוא "ספרה של האומה"⁹⁹, מגאולתה ממצרים ועד מעשה הקמתה את המשכן. עליה, כפי שראינו, מלמד המזבח באלון מורה.
- ספר ויקרא הוא ספר עבודת ה' בארץ, שמרכזו עבודת הקרבנות, תוך פירוט השכר והעונש הכרוך בה וההשגחה המיוחדת בארץ ("אם בחוקותי..."). על כל אלה מלמד המזבח בין בית אל ובין העי.
- ספר במדבר הוא "ספר הנהגת העם"¹⁰⁰, כפי שעולה מן המתואר בו, ועליה מלמד המזבח באלוני ממרא.
- החוט השוזר את ספר דברים, מלבד תוכחתו של משה על מאיסת העם בארץ, הוא ירושת הארץ ותלותה בקיום התורה, הקמת המלכות בה לקראת בניין המקדש, תוך פירוט משמעותו בחיי העם. זהו סיכום הבנוי על היסודות המפורטים בשלושת החומשים הקודמים, כשם שהמזבח בהר המוריה העיד גם הוא על קודמיו. בסופו של הספר באה השירה, המבטיחה את הגאולה ללא כל "תנאי בתשובה ועבודה"¹⁰¹, בדיוק כמשמעותה של השבועה על הר המוריה.¹⁰²

"מעשה האבות" שבבניין המזבחות מקבל אפוא את מלוא משמעותו. מפתח הוא להבנת ייעודם של הבנים ומשמעות קיומם, מלמד הוא על מלוא משמעות ישיבתם בארצם, ומהווה מבוא ליתר ספרי החומש על ידי שמלמד הוא על משמעות דבקותם בתורה שתינתן להם כשיקיימוה בארצם.

99 אברבנאל, הקדמה לשמות.

100 אברבנאל, הקדמה לבמדבר.

101 רמב"ן דברים ל"ב, מ.

102 רמב"ן בראשית כ"ב, טז.